

УДК 94(474.5):351.85.35-043.87

Наталія Гірна,*канд. іст. наук,
доцент кафедри українознавства
Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького*

ЗАКОНОДАВСТВО ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV – ПОЧАТКУ XVI СТОЛІТТЯ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано історичний аспект поширення писаних законодавчих актів у Великому князівстві Литовському в період від другої половини XIV століття до появи Литовських Статутів. Досліджено ключові положення загальнодержавних і регіональних законів та їх значення для утворення станової структури суспільства.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, привілей, грамота, станова структура суспільства, шляхта.

Постановка проблеми. Із занепадом Київської Русі та Галицько-Волинського князівства розпочалась боротьба за українські землі між сусідніми країнами. У результаті із середини XIV століття західноукраїнські землі переходять під владу декількох держав: Галичина – Польщі, Закарпаття – Угорщини, Буковина – Молдавського князівства, Волинь – Литви. Решта українських земель перебували під контролем Золотої Орди. Утвердившись спочатку на Волині, з другої половини XIV століття Литва розпочинає наступ на Подніпров'я. У 1362 році литовський князь Ольгерд разом з українськими військами розгромив монголів на річці Сині Води. Ця перемога забезпечила перехід до складу Литви Київщини, Поділля, Чернігово-Сіверщини та Переяславщини. Результатом приєднання названих етнічних українських земель стало перетворення Литви на велику феодальну державу, де українці становили майже 90% населення [8, с. 167]. Зрозуміло, що український чинник відіграв помітну роль у Великому князівстві Литовському: на місцях зберігалась уся попередня система управління, місцеві бояри ставали на службу до литовського князя та за це закріплювали за собою родові землі. Литовці частково перейняли від українців культуру, віру, староукраїнська мова була мовою князівського двору. Діяло гасло князя Ольгерда «Старого не змінювати, а нового не впроваджувати», тому державний лад Литви до кінця XIV століття можна сміливо прирівнювати до періоду роздробленості Київської Русі, коли за формою політичного устрою вона була федеративною монархією. Адже Волинь, Київщина, Чернігово-Сіверщи-

на та Переяславщина виступали рівноправними суб'єктами федерації, нащадки удільних руських князів зберігали всі права й вотчинні землі, а великокнязівський престол належав українсько-литовській династії Рюриковичів-Гедиміновичів [1, с. 391]. До того ж князі поступали на державну службу до Литовської держави, отримуючи в приватну власність і пожиттєве володіння чималі земельні наділи. Таким чином, на місцях діяло княже право з власними податками й судочинством. Зазначені факти дали підстави історикам називати Велике князівство Литовське (далі – ВКЛ) Литовсько-Руською державою, яка була органічним продовженням державного ладу Київської Русі. Зокрема, М. Грушевський стверджував, що Литва зазнала українізації, це явище визначний історик назвав «рутенізацією» ВКЛ [3, с. 507]. Професор Н. Яковенко називає приєднання українських земель до Литви «тихою експансією» та «оксамитовим проникненням» [7, с. 195].

Аналіз досліджень і публікацій. Джерельна база близького до аналізованого кола проблем є досить презентабельною. Так, суспільну й політичну роль князівських династій Східної Європи кінця IX – початку XVI століття детально проаналізував у монографії львівський дослідник Л. Войтович [1]. Інший львівський науковець М. Крикун простудіював діяльність земських урядів на українських землях у XV – XVIII століттях [6]. Нарисам з історії магдебурзького права в Україні, що подає корисні відомості про законодавчі акти, даровані окремим містам, присвячена наукова робота Т. Гошко [2]. Хрестоматійною є монографія київського

дослідника Н. Яковенко з історії української шляхти [7]. Вагомим джерелом до вивчення нашої теми є дослідження з історії України, Литви та Польщі періоду середньовіччя й раннього Нового часу [3; 4; 8]. Стаття білоруського науковця С. Кауна торкається релігійних аспектів законодавчих актів ВКЛ [5, с. 240–246]. Окрему групу публікацій складають наукові розвідки з історії права в Україні доби литовського панування [9; 10]. Проте дослідження власне історичних аспектів формування замкненої станової структури середньовічного українського суспільства доби литовського правління потребує більшої уваги науковців.

Мета статті полягає в аналізі змісту законодавчих актів Великого князівства Литовського другої половини XIV – початку XVI століття, їх значення для утвердження й закріплення станової структури суспільства.

Виклад основного матеріалу. Законодавчі акти Великого князівства Литовського мали на меті закріпити основи суспільного й державного ладу в період до укладення Литовських Статутів, особливо права та привілеї шляхти, установити правові відносини між різними суспільними станами, а також порядок відносин між суспільством і державою. Вони базувались на українських традиціях «звичаєвого права» й першого писаного українського збірника законів – «Руської правди» (перша редакція укладена приблизно 1036 року), проте мали помітне релігійне забарвлення, характерне для середньовічної Європи. Зауважимо, що з другої половини XIV століття у ВКЛ починає утверджуватись станова й замкнута структура суспільства. Соціальну піраміду литовського суспільства формували такі стани: шляхта, духовництво, міщани (поділялись на патриціат, кушців, ремісників і міську бідноту), селяни (поділялись на похожих і непохожих) [6, с. 43]. Звичайно, кожна верства мала різний обсяг прав і привілеїв, які визначались від народження. Тому законодавчі акти цього періоду були корпоративними, окремими для шляхти, духовництва (зі зрозумілих причин таких було найбільше), міщан (пов'язані переважно з набуттям магдебурзького права) і селян (закріплювали їхні обов'язки щодо держави й шляхтича) [7, с. 216]. Адже, як зазначає Н. Яковенко, середньовічна правосвідомість була тісно пов'язана зі становою приналежністю людини: існували окремі для кожної соціальної групи норми, що визначали характер та обсяг правоздатності, тип підсудності, різновиди покарань за провини тощо. Найавторитетніший правовий кодекс пізнього середньовіччя «Саксонське Зерцало» про-

голошує: «Ніхто не може привласнити собі іншого права, окрім того, яке йому властиве від народження» [8, с. 171]. Саме такі підходи фіксували права й обов'язки різних верств суспільства ВКЛ.

Законодавцем був великий князь, який видавав привілеї (з лат. *privus lex* – особливий закон), грамоти, листи. Поступово повноваження князя зменшувались, натомість розширювались права й привілеї шляхти. Закони ухвалював князь разом із шляхетським парламентом – Радою. Якщо акт був укладений латинською мовою, його називали привілеєм, якщо ж староукраїнською – грамотою чи господарським листом. Дія земських привілеїв поширювалась на всю державу, а обласні, волосні чи міські привілеї діяли в межах певної території або поселення. Ці регіональні законодавчі акти писані, як правило, староукраїнською мовою, тому їх називають грамотами. Привілеї та грамоти видавались із кінця XIV до середини XVI століття, вони були різноманітні за змістом та за браком писаних законів замінювали їх. Тому тривалий час зазначені акти слугували єдиним джерелом законодавства. Вони стосувались як окремих осіб, так і суспільних чи етнічних груп загалом, вели до кодифікації загальнообов'язкового права.

Для нас особливо цікаві земські привілеї шляхти, які закріплювали її привілейований статус у суспільстві. Зі шляхетських привілеїв до нас дійшли лише п'ять: Володислава II Ягайла 1387 року, Городельський 1413 року, Казимира Ягайловича 1447 року, Олександра Казимировича 1492 року та два привілеї Сигізмунда 1506 і 1522 років. Усі вони утверджують комплекс прав і привілеїв шляхти як найвпливовішої соціальної групи ВКЛ. До перших загальнодержавних (земських) привілеїв належать привілеї Володислава II Ягайла 1387 року та Городельський привілеї 1413 року. Вони прямо пов'язують розширення й закріплення шляхетських прав із релігійною ситуацією в державі та спрямовані на поширення католицизму. Так, земський привілей від 20 лютого 1387 року закріплював особливі економічні й соціальні права феодалів, які перейшли в католицтво. Закон обіцяв кожному лицареві чи боярину, які прийняли католицьку віру, а також їхнім нащадкам повну можливість володіти, користуватись, продавати, відчужувати, змінювати, дарувати замки, волості, села – усе, чим вони володіли за батьківською спадщиною [5, с. 241]. Отже, привілей Ягайла є складовою частиною, що забезпечувала виконання умов Кревської унії 1385 року. Його продовженням є земський привілей від 22 лютого 1387 року, який закріплював права католицької церк-

ви. За цим документом усе католицьке духівництво, церкви, монастирі та феодално залежні від них люди виводились із-під державної юрисдикції. Маєтки католицького духівництва та церковно-монастирські землі звільнялись від усіх податків, повинностей і служб. Католикам заборонялись шлюби з православними, якщо ті не приймали католицьку віру [5, с. 243].

Найбільш дискримінаційним за релігійною ознакою був Городельський привілей 1413 року, що позбавляв усіх некатоліків можливості обіймати будь-які державні посади та брати участь у Пани-Раді (шляхетському парламенті). Стаття 11 цього документа проголошує: «Свободами, привілеями й милостями можуть володіти та користуватись тільки шанувателі християнської релігії, римській церкві підвладні, не схизматики або інші невіруючі» [6, с. 39]. Городельський привілей підтвердив чинність Кревської унії, відтоді шляхта католицького обряду дістала право повністю розпоряджатися своїми землями, які до цього належали їй умовно, за несення військової служби [12, с. 88]. Очевидно, що аналізовані привілеї призвели до загострення релігійних протиріч і погіршення литовсько-руських відносин.

Тому з метою зменшення суспільної напруги з'явилися земські привілеї 1432 і 1434 років, які юридично зрівнювали в правах католицьку та православну шляхту. Важливим етапом у розвитку законодавства ВКЛ є привілей Казимира Ягайловича 1447 року, адресований людям шляхетсько-боярського стану литовських, українських і білоруських земель держави. У ньому закріплено розширені права магнатів і шляхти [8, с. 172]. Документ уперше сформулював основні права шляхетського стану: недоторканість особи від арешту й ув'язнення без вироку суду, непорушність спадкових володінь, право на вільний в'їзд і виїзд із країни, гарантії ненадання урядових посад іноземцям. З метою збереження самостійності ВКЛ привілей декларував, що землі, посади, почесні звання й чини можуть надаватись тільки уродженцям князівства [11, с. 294]. Окремо зазначалось, що феодал має право суду над власними підданими, тому маємо підстави твердити про початок юридичного оформлення кріпацтва. У 1492 році з'явився привілей Олександра Казимировича, який збільшував політичну вагу великокняжої ради. Він містив 33 параграфи, які підтверджували всі попередні шляхетські привілеї, нові норми наділяли більшими повноваженнями Раду. Віднині Пани-Рада контролювала дипломатичні відносини та надання посад (урядів) і земель володінь. Князь не мав права скасовува-

ти чи змінювати закони, постанови й судові рішення, прийняті разом із Радою. Якщо думка Ради та князя щодо певного питання відрізнялась, князь зобов'язувався виконувати те, що рекомендувала Рада. Відповідно до привілеїв Сигізмунда I 1506 і 1522 років усі державні справи князь вирішував лише з Пани-Радою. Був розширений склад Ради, відтепер до неї входили найвпливовіші посадовці ВКЛ: канцлер, підканцлер, маршалки, підскарбій, воєводи, каштеляни (коменданти фортець), католицькі єпископи та найбільші феодали-землевласники. До компетенції Пани-Ради належали питання обрання великого князя, ухвалення законів, міжнародні відносини, оборона князівства, великі судові справи. За привілеєм 1506 року Рада стала постійно діючим законодавчим, виконавчо-розпорядчим, контролюючим і судовим органом ВКЛ. Зі збільшенням кількості членів із неї виокремився вужчий орган – Таємна Рада, членів якої називали старшими панами. Таємна Рада діяла постійно, а Пани-Рада скликалась великим князем за потреби [14, с. 63]. Загалом земські привілеї XV століття завершили оформлення шляхетського стану, юридично закріпили його привілейований статус у суспільстві.

Крім законодавчих актів загальнодержавного значення, князь здійснював адміністративно-розпорядчу й судову функції. Він разом із Пани-Радою розглядав скарги та прохання, як особисті, так і від різних груп населення, наділяв землею й маєтками, призначав на посади. Від імені князя та Ради укладались міжнародні договори, надавались інструкції послам, здійснювалось керівництво центральними й місцевими органами управління. Цей вид діяльності відображений у формі інструкцій, договорів, листів, статутів, грамот, привілеїв, артикулів, універсалів, декретів, вироків тощо [2, с. 116].

Законодавчими актами регіонального масштабу були так звані обласні та волосні грамоти. Обласні грамоти видавались на прохання місцевих князів чи шляхтичів. Вони мали своєрідний захисний характер, оскільки приділяли увагу забезпеченню майнових та особистих прав привілейованих верств литовського суспільства, закріплювали порядок успадкування маєтків після смерті чоловіка або батька [7, с. 407]. Волосні грамоти визначали й закріплювали розміри податків і повинностей для станів (зокрема, натуральний податок, грошовий податок (чинш), податок на результати праці (полювання, промислів, млинарства) тощо), різні роботи на користь держави, міста чи феодала (будівництво й ремонт доріг, замків, мостів, оборона фортець). Виконання волосних гра-

мот контролювали «старці» – виборні особи з-поміж заможних міщан чи селян. Ці привілеї діяли безстроково, або «до волі й ласки нашої господарської» [6, с. 42].

Грамоти мешканцям міст надавали магдебурзьке право, за яким місто виходило з-під підпорядкування органів місцевої територіальної адміністрації. Такі міста створювали органи місцевого самоврядування – магістрати, що складались із двох колегій: ради (адміністративно-законодавчий орган) і лави (суд у кримінальних справах). Правом бути обраними до магістрату користувались лише заможні міщани, які володіли нерухомим майном у місті та мали метрику й добру славу [2, с. 120]. Володіючи магдебурзьким правом, міщани звільнялись від низки феодальних повинностей, закріплених у певній волості. Права та повинності міщан регламентувались законодавчими актами, а не звичаєвим правом. Наприклад, Сигізмунд I на початку XVI століття надав місту Львову декілька привілеїв на торгівлю, збори податків, розширення прав купців. У 1526 році він затвердив давній герб Львова та дозволив використовувати печатки із червоного воску, а привілеєм 1527 року король визначив правила обрання бургомистра й райців [13, с. 169]. З огляду на релігійні особливості Львова Сигізмунд I підтримав Львівське братство та дозволив відновити православну кафедру, що підпорядковувалась Київській митрополії. Зауважимо, що оскільки в мешканців різних міст були різні повинності, то й грамоти були окремими для кожного міста. Їх доповнювали сеймові статuti, а також статuti міських цехів і братств [4, с. 252]. Характерно, що під час дарування нових привілеїв князь обов'язково згадував давніші грамоти, артикули яких переписувались, як правило, дослівно. Цим володар демонстрував важливість і непорушність норм писаного законодавства.

Найвищий щабель соціальної піраміди українського суспільства доби середньовіччя й раннього Нового часу посідала родова знать – шляхта. Законодавчі акти Великого князівства Литовського закріпили таку шляхетську ієрархію: князі – пани – середня та дрібна шляхта. Вказана структура панівної верстви утвердилась на українських землях Волині й Центральної України та була непорушною аж до середини XVII століття – до соціальних змін, пов'язаних із подіями Національно-визвольної війни українського народу.

Особливе становище в тогочасному суспільстві посідали князі. Жодні привілеї (ні багатство, ні вплив, ні високі посади) не давали доступу до цієї найвищої групи привілейованого стану, оскільки князем треба було народитись. Відомі українські княжі

роди – Острозькі, Вишневецькі, Збараські, Корецькі, Чорторийські – мали величезну силу, авторитет і владу. У їхніх володіннях діяло княже право з власними податками й судом, існували свої митна система та військо. Так, найвпливовіша політична постать свого часу князь Василь (Костянтин) Острозький мав можливість у найкоротший термін виставити 15–20-тисячне військо, що складалось із його власних бояр і спадкоємної шляхти – васалів дому Острозьких, які за умови служби князеві мешкали на території його володінь.

До вищої верстви тогочасного суспільства, крім князів, належали пани. Головною ознакою пана було те, що він володів хоч і невеликою, проте власною отчинною землею, яку міг передати в спадок. На Київщині та Брацлавщині на початку XVI століття серед 450 шляхетських родів панськими називались близько 100.

Нижчий стан шляхти утворювали представники військових, які перебували на службі в князів, – дрібна та середня шляхта. До цієї категорії потрапляли вихідці з різних верств. Наприклад, дрібною шляхтою ставали селяни або міщани, які несли військову службу. Однак, незважаючи на споконвічну неоднорідність, упродовж другої половини XIV – у XVI столітті шляхетська верства здобула собі загальні права й привілеї та остаточно «відокремилась» від решти суспільства. Це стало прямим наслідком утвердження у Великому князівстві Литовському чинності писаних законодавчих актів. Вони були загальнодержавними та окремими для певних територій, стосувались прав і повинностей різних верств тогочасного суспільства, регулювали правовідносини як усередині соціальних станів, так і між різними станами й державою.

Висновки

Таким чином, проаналізовані нами законодавчі акти закріплювали непорушність соціального укладу середньовічного литовського суспільства: кожна суспільна група мала визначені права й привілеї, а їх обсяг залежав від походження. До початку XVI століття завершилось правове визначення та виокремлення шляхти як найвпливовішого стану, що зосередив у своїх руках не лише величезні землеволодіння з тисячами залежних селян, а й законодавчі функції в державі.

Список використаних джерел:

1. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI століття): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження / Л. Войтович. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. – 649 с.

2. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII століття) / Т. Гошко. – Львів : Афіша, 2002. – 255 с.

3. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. / М. Грушевський ; редкол. : П. Сохань (гол.) та ін. – К. : Наукова думка, 1991–1998. – Т. 6. – 1995. – 680 с.

4. Зашкільняк Л. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 752 с.

5. Каун С. Привилей 20 февраля 1387 г. как исторический источник / С. Каун // Крыницазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навук. зб. / рэдкол. : С. Ходзін (адк. рэд.) і ін. – Минск : БДУ, 2014. – Вып. 9. – С. 240–246.

6. Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV – XVIII століттях / М. Крикун // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. 288. – Львів, 1994. – С. 38–45.

7. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2008. – 472 с.

8. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – 4-те вид. – К. : Критика, 2009. – 584 с.

9. Іванов В. Історія держави і права України : [підручник] / В. Іванов. – К. : КУП НАНУ, 2013. – 892 с.

10. Кульчицький В. Історія держави і права України / В. Кульчицький, М. Настюк, Б. Тищик. – К., 2008. – 289 с.

11. Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 г. / Э. Гудавичюс ; пер. Г. Ефремова. – М. : Фонд им. И.Д. Сытина, 2005. – 482 с.

12. Шабульдо Ф. Горodelьська унія 1413 р. / Ф. Шабульдо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Gorodelska_uniya_1413.

13. Зубрицький Д. Хроніки міста Львова / Д. Зубрицький. – Львів : Центр Європи, 2002. – 275 с.

14. Ващук Д. Формування правової культури Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI століття / Д. Ващук // Український історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 59–72.

В статтє проанализирован исторический аспект распространения письменных законодательных актов в Великом княжестве Литовском в период от второй половины XIV века до появления Литовских Статутів. Исследованы ключевые положения общегосударственных и региональных законов и их значение для утверждения слоевой структуры общества.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, привилегий, грамота, слоевая структура общества, шляхта.

In articles a historical aspect the widening of the written legislative acts in the Grand Duchy of Lithuania in period since the second half of XIV century till of the Lithuanian Codes an appearance is analyzed. The basis positions of the general and local laws and their significance for foundation of the class social system is examined.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, privilege, deed, closed class social system, noble people.

